

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
- Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
- Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
- Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
- Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
- Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/2

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1

Часлав В. НИКОЛИЋ

БАРКА И АУТОПОЕТИКА: СИМБОЛИЧКЕ ФОРМЕ
ВОДЕ, ПЛОВИЛА И ПУТОВАЊА У СТАРОМ ЗАВЕТУ И У
РОМАНУ О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 9

Никола З. ПЕУЛИЋ

ТРАНСФОРМАЦИЈА БЕСТИЈАРИЈУМСКОГ КОМПЛЕКСА
СТАРОЗАВЕТНЕ КЊИГЕ ПРОРОКА ЈОНЕ У РОМАНУ
О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 29

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО КАО „ЧЕТВРТИ СВЕТ” АНДРИЋЕВЕ ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ / 39

Снежана С. БАШЧАРЕВИЋ

ПЛАЊАЊЕ КРИВИЦЕ (ПЕТ ЈЕВРЕЈСКИХ ЛИКОВА
У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА) / 57

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД
ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА / 67

Марија М. ШЉУКИЋ

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА
КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА / 81

2

Анка Ж. СИМИЋ

ПСАЛМИ У СТАРОМ ЗАВЕТУ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
АПОКРИФНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 91

Николина П. ТУТУШ

СЛИКА РАЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ / 101

Предраг З. ПЕТРОВИЋ

БОГОДЕЈСТВЕНА СВЕДОЧАНСТВА БИБЛИЈСКИХ ИДЕОГРАМА / 117

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

ПРЕЖИЦИ МАТРИЈАРХАТА У МАРИОЛОГИЈИ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛУЖБЕНЕ ХИМНОГРАФИЈЕ / 129

Александра Д. МАТИЋ

КРАЉ СОЛОМОН У ЈЕВРЕЈСКОЈ И СРПСКОЈ
УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ / 145

Ана С. ЖИВКОВИЋ
ЈЕРУСАЛИМ У РЕЛИГИОЗНОМ ЕПУ ИСТОРИЈА О ПОСЛЕДЊЕМ
РАЗОРЕНИЈУ СВЕТАГО ГРАДА ЈЕРУСАЛИМА ВИКЕНТИЈА РАКИЋА / 165

Срђан В. ОРСИЋ
ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА / 175

3

Василије К. МИЛНОВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
И РАЗУМЕВАЊЕ ХОЛОКАУСТА: СРПСКИ И ЈЕВРЕЈСКИ
НАРАТИВ СТРАДАЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 185

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ
СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ
ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА / 203

Krinka B. VIDA KOVIĆ PETROV
RETHINKING THE HOLOCAUST NOVEL IN YUGOSLAVIA: FROM HINKO
GOTTLIEB TO ALEKSANDAR PETROV'S LIKE GOLD IN FIRE / 225

Dubravka K. BOGUTOVAC
NOSAČ SAMUEL KAO NOSIVA SINEGDONA / 239

Andrijana A. NIKOLIĆ
RADOST I TUGA SAMOKOVLJINIХ ЈЕВРЕЈА / 247

Ђорђе Н. КЕБАРА и *Стеван М. МИЛОВАНОВИЋ* (Данијел Перахија)
СОЦИОКУЛТУРОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ БЕОГРАДСКИХ
ЈЕВРЕЈА У ЗБИРЦИ ПРИЧЕ СА ЈАЛИЈЕ ХАИМА С. ДАВИЧА

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ
ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ”:
ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД” ДАНИЛА КИША / 277

Тамара М. ЉУЈИЋ
КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА
ИЗМЕЂУ „МИ” И „ОНИ” / 287

4

Оља С. ВАСИЛЕВА
„ГРОЗНИЦЕ ЈЕДИНСТВА” СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА / 299

Александра В. ПАУНОВИЋ
ЈЕВРЕЈИ У ПОЕЗИЈИ РАШЕ ЛИВАДЕ: КОЛИКО НИСКО ДО БОГА? / 309

Сузана Р. БУНЧИЋ
ПРИПОВИЈЕДНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРИЧА
У РОМАНУ ДОСИЈЕ ШЛОМОВИЋ / 325

Јована Б. КОСТИЋ
ЕФЕКАТ ХОЛОКАУСТА У РОМАНУ ГЕЦ И МАЈЕР ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 337

Марија С. ПАНТОВИЋ

„ОНЕ ГОВОРЕ СВОЈИМ ОДСУСТВОМ, ОНИМ ШТО НИКАДА
НЕЋЕ БИТИ”: О ПРИСУТНОМ ОДСУСТВУ У РОМАНИМА
ЦИНК И МАМАЦ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 347

Дина М. ЛИПЈАНКИЋ

ИЗМЕШТЕНОСТ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ И НОСТАЛГИЈА ЗА
ИДЕНТИТЕТОМ У СНЕЖНОМ ЧОВЕКУ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 357

Александра В. ЧЕБАШЕК

ТРАГОВИМА СМРТИ У РОМАНУ АЛЕКСАНДРА
ХЕМОНА ПРОЈЕКАТ ЛАЗАРУС / 369

Gordana M. TODORIĆ

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA
– SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 379

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ
SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 387

Зорица Н. МЛАДЕНОВИЋ

ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПЛУРАЛИТЕТ У ПЕСМИ
„ДО ВИЂЕЊА ДАНИЦЕ” РИЧАРДА БЕРЕНГАРТЕНА / 397

4

Gordana M. TODORIĆ¹

Istraživač saradnik Moše David Gaon centra
Ben Gurion Univerzitet u Negevu

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA – SEMPER IDEM ĐORĐA LEBOVIĆA

U radu ćemo ukazati na nekoliko ključnih tačaka u vezi sa narativnim strategijama koje Đorđe Lebović primenjuje u delu *Semper idem*. Postupci tekstualizacije jevrejskih tema u književnosti pisanoj na srpskom jeziku poetički su raznovrsni, ali im je zajedničko što inkorporiraju autorski odnos prema tradiciji/tradicijama koje baštini. Prevažodno su to jevrejske tradicije, oblikovane najčešće u skladu sa književnoistorijskim trenutkom nastanka dela, svakako i sa senzibilitetom autora. Drugim rečima, specifični ukrštaji nekoliko diskurzivnih ravni proizvođe značenje do kojeg se, bez svojevrstnog arheološkog postupka, teško dolazi. Lebovićevo delo, koje je predmet našeg rada, pripada tematskom korpusu književnosti koja se bavi Holokaustom, ali je u piščevom opusu ono specifično, jer pristup ovoj, za njega inače frekventnoj temi, ukazuje na promene nekoliko paradigmi, važnih za razumevanje Lebovićevog književnog rada.

Ključne reči: mađarski Jevreji, misticizam, Holokaust, prorok, haskala, minhag, dobro i zlo

Semper idem (2005)² je nezavršeno testamentarno prozno delo Đorđa Lebovića (1928–2004). Temom vezano za Holokaust³, delo bi se žanrovski moglo uporediti s bildungs romanom, u skladu s podnaslovom koji glasi *Hronika jednog detinjstva*, ali je, na početku našeg razmatranja, potrebno ukazati i na dopune koje ovakva tipološka i tematološka klasifikacija zahteva.

Književna dela koja obrađuju teme vezane za Holokaust nisu malobrojna, ali teško da bismo mogli da govorimo o nekoj kanoničnoj paradigmi i klasifikaciji. Iako u predgovoru zborniku radova *Literature of the Holocaust* Harold Blum izjavljuje da ne zna šta je to književnost o Holokaustu⁴, ipak u sadržaju nalazimo izvesnu tipologiju koja može da posluži u tumačenju. Razmatra se odnos fikcionog i dokumentarnog, tragičkog, autobiografskog, memoarskog i niz drugih perspektiva koje studije Holokausta, kao multidisciplinarna oblast, otvaraju. Dodajmo tome dijahronijsku perspektivu koja, uobičajeno, kompleks tema u vezi sa Holokaustom deli na predratni, ratni i posleratni period, otvarajući tako i niz novih uvida i aspekata.

Na važnost žanrovskog određenja Lebovićevog dela ukazuje podnaslov i onosi koje proizvodi povezivanje fikcije i dokumentarnog materijala. Prema *Rečniku književnih termina*, hronika je, po prvom određenju, žanr (vizantijske istoriografije) „u kome se istorija čovečanstva ili sopstvenog naroda posmatra u svetlu ideje o

1 gordanatodoric021@gmail.com

2 Nama su poznata četiri izdanja ovog romana: iz 2005. („Narodna knjiga” Beograd), iz 2007. (*IP Kultura doo*, Banja Luka i BIGZ, Beograd) i iz 2016. (*Laguna*, Beograd).

3 Studije Holokusta obuhvataju i period koji je prethodio samom zločinu, dakle predratni period rasplamsavanja rasnog antisemitizma.

4 “I confess that I do not know exactly what “Holocaust literature” is, and to avoid merely vulgar misunderstandings, I add that almost all of my own father’s and mother’s families were slaughtered by the Germans and their eager Polish, Ukrainian, Romanian, Hungarian, and other European helpers. If I remain skeptical about the literature of the Holocaust, my recalcitrance has to do with what is or is not possible to represent in imaginative literature. I doubt that a committee of Dante, Shakespeare, Milton, and Blake, despite their superhuman gifts, could be equal to such an endeavor.” (Bloom 2004: 1)

božanskom providenju i svrhovitoj moralnoj zakonitosti društvenih zbivanja (naglasila G. T.)” (RKT 1992: 269). Drugo određenje ovaj žanr opisuje kao „hronološki registar istorijskih događaja koji se često beleže u vremenu (naglasila G. T.) kada se zbivaju, a ponekad nastavljaju na predanja ili istorijske preglede ranijih vremena (naglasila G. T.)” (RKT 1992: 269).

Prvo određenje hronike u vezi je sa naslovom *Semper idem*, koji upućuje na kategoriju večnosti. Što se tiče potonjeg određenja, Lebović zaista prati detinjstvo glavnog junaka smešteno u međuratni period Kraljevine Jugoslavije na fonu dramatičnih istorijskih promena u Evropi, ali i među evropskim Jevrejima i to čini oslanjajući se i na narativni prezent i na dnevničke beleške koje obuhvataju širi vremenski okvir nego što je to slučaj s delom. Dodajmo da dokumentarni segmenti, umetnuti u naraciju, funkcionišu onako kako literatura o Holokaustu i opisuje ovaj postupak – učvršćuju istinitost svedočenog.⁵ U tom smislu, ovaj tekst sličan je romanu *Hladni krematorijum*⁶ Jožefa Debrecenija. U vreme nastanka, Debrecenijev roman bio je svojevrsno svedočenje iskustva kakvo do tada nije bilo poznato čovečanstvu. Iako visokomimetičan u odnosu na iskustvo koje autor ugrađuje u delo, Debreceni zapravo nije pogađao horizont očekivanja većine svojih čitalaca. Zato se recepcija raslojavala u u dijapazonu koji s jedne strane označava fikcija, a s druge, memoarska literatura. Gotovo identičan je slučaj s prvom Lebovićevom dramom *Nebeski odred* iz 1957, napisanom u koautorstvu s Aleksandrom Obrenovićem. Ona je istovremeno bila ovenčana Sterijinom nagradom za najbolju domaću dramu⁷ i kritikovana zato što čovekov život svodi na biologiju i fiziološku funkciju⁸. Danas razumemo da je u slučaju ove drame došlo do sudara aktuelnih jugoslovenskih poetičkih trendova modernizma i novog modusa književne produkcije generacije preživelih Holokausta. Intencija dela bila je svedočenje istine o nepojamnom, kao i odluka da se pokušaj poništenja subjekta, što odnos prema Jevrejima zatočenim u logorima smrti svakako jeste, pojavnošću subjekta koji zna istinu – obesnaži.⁹ Problem je generisala činjenica da je subjekat svedočio, naizgled visokomimetičkim alatima, o sadržaju koji ne podleže mimezi.

Neprimenljivost stabilnih poetičkih pa tako i interpretativnih paradigmi nije, međutim, nestala protokom vremena. Pokazalo se da je trauma preživelih Holokaušta kod nekih pisaca ostala snažan konstitutivni elemenat, koji bitno označava delo koje stvaraju. U slučaju Đorđa Lebovića, to možemo uočiti i u romanu *Semper idem*. Tumačenje vodi ka strategijama dokumentarnosti, svojstvenim postmodernim tekstovima, jer „uzdizati ’privatno iskustvo do javne svesti’ u postmodernoj historiografskoj metafikciji zaista ne znači proširiti subjektivno; to znači izraziti nerazmršivost javnog i istorijskog i privatnog i biografskog” (Hačion 1996: 165). Zbog toga beleške iz *Plavih svezaka*¹⁰, kao i *Zapisi*¹¹, raspoređeni unutar romana, ali i na njegov, uslovno rečeno, kraj, mogu biti čitani u postmodernom ključu. Interpolacije dokumentarnog i

5 “In many cases, their reasons for reinforcing the factual authority in narrative are similar: all of these writers seem to fear that the rhetoricity of their literary medium inadvertently confers a fictiveness onto events themselves.” (Young 2004: 75)

6 Prvo izdanje (na mađarskom) izlazi 1950, u nastavcima, u novosadskom časopisu *Hid*. Knjigu iste godine objavljuje novosadski Forum. U prevodu na srpski objavljuje ga 1951. beogradska *Prosveta*.

7 Sterijine nagrade dodeljene na 2. Jugoslovenskim pozorišnim igrama održanim u Novom Sadu 10–23. maja 1957. godine.

8 Kritika Bore Glišića, objavljena te godine u NIN-u.

9 Najizrazitiji primer odnosa dokumentarnog i fikcionog uspostavlja se u odnosu koji prema dramski aktivnom materijalu ima prološki tekst drame. Više o ovome u Todorić 2017.

10 Ovako Lebović označava delove teksta koji su pisani, u formi dnevničkih zapisa, po svemu sudeći tokom celokupnog posleratnog perioda.

11 Vidi prethodnu napomenu.

fikcionog materijala, koja izaziva žanrovске nedoumice opisiva je načelom po kojem „postmoderna umetnost afirmiše i potom podriđa principe kao što su vrednost, red, značenje, vlast i identitet” (Hačion 1996: 33). Lebovićeva dela, međutim, po pravilu pokazuju da je dokumentarnost postupak kojim se svedoči istinitost napisanog, dakle učvršćuje značenje napisanog. Zbog toga, ne odričući postmoderni senzibilitet (ili, tim pre), u tumačenju bi trebalo imati na umu i specifičnosti književnog dela koje tematizuje Holokaust. Takav je slučaj, videli smo, u prvoj Lebovićevoj drami, a to nalazimo i u delu koje je predmet našeg razmatranja.¹² Ovome se ipak mora dodati da intertekstualni odnos koji se uspostavlja nije harmoničan u smislu koji je za ovu književnost uobičajen. Jer, radnja je smeštena u period koji prethodi samom Holokaustu i razmatra okolnosti koje ga najavljuju, dok se dnevnički zapisi protežu i na posleratni period. S druge strane, dokumentarna građa je, svojom prirodom, obuhvatila u mnogo većoj meri ono što je konotirao podnaslov – svet fizičke stvarnosti oblikovan kroz njeno dokumentovanje i memorijalizaciju, dok je fikcioni deo prostor u kojem glavni junak upoznaje metafizičku ravan.

Povrh svega, poetička je činjenica da do prekoračenja dolazi ne samo na relacija *fikcija – nefikcija* (Hačion 1996: 27) nego i u telu teksta koje bismo konvencionalno odredili kao fikciju. Pozivanje na dnevničke zapise iz *Svaštare*, na temporalnoj ravni dovodi do pometnje, jer se naracija, pripovedano¹³ i sam čin pripovedanja ne mogu pratiti osim na metatekstualnoj ravni, unutar diskursa¹⁴ koji se na ovaj način konstituiše. Jedna od upečatljivijih sekvenci svakako je ona u kojoj se *Zapisima. Sećanjima* završava priča o teći Stevanu. Nakon proširivanja sekvence o sudbini teče Stevana i epizode kojom je završene kumovski odnos Stevana i Karolja, a koji je slika razočaranja u moralne temelje međuljudskih odnosa, nalazi se zapis iz *Nove plave sveske*: „Mi ne možemo da odredimo ni težinu ljudskog greha, ni veličinu krivice. Njihovi su tragovi neizbrisivi a njihov uticaj na život nepredvidiv i nesaglediv. Nikome ne možemo suditi, nikome ne smemo oprostiti.” (Lebović 2007: 323) Dubina i složenost ovog iskaza nadilazi okvire našeg razmatranja, ali treba reći da je utemeljena na jevrejskoj etici.¹⁵

Sama *hronika* (kako delo u podnaslovu određuje pisac) prikazaće u hronološkoj naraciji gotovo fotografski precizno sliku jevrejskog života na severu Bačke u međuratnom periodu. Ti ljudi, koji kulturološki pripadaju iskustvu života u Srednjoj Evropi, čiji je govorni jezik nemački i mađarski (i u veoma malom procentu jidiš), našli su se po završetku Prvog svetskog rata u Kraljevini Jugoslaviji. To je značilo prevashodno promenu vernakularnog jezika, koji sada postaje srpski. Jezik religijskog obreda i dalje je hebrejski, ali sa značajnim uplivom mađarskog koji s pokretom reformacije unutar judaizma¹⁶, prodire i u liturgijsku praksu. Ova pojava među mađarskim Jevrejima (što je uobičajeni naziv za Jevreje mađarskog govornog područja) menjala je i tradiciju,

12 Slično se može reći i za *Hladni krematorijum*, rani roman o Holokaustu Jožefa Debrečenića.

13 „Skup situacija i događaja ispričanih u pripovesti” (Prins 2011: 154).

14 Pod diskursom podrazumevamo „plan izraza ili pripovedanja. [...] Diskurs [onda] podrazumeva i određenu referencu prema iskazivanju i podrazumeva pošiljaoca i primaoca” (Prins 2011: 38).

15 Zbirno, tekstovi koji se odnose na ovu problematiku zovu se *Musar*. Verovatno najpoznatiji njegov deo je *Pirke avot* (Izreke otaca).

16 Pod uticajem haskale (jevrejskog prosvetiteljstva) i promena koje se događaju u nemačkom Jevrejstvu, sredinom XIX veka pojavljuju se u Mađarskoj tendencije reformisanja ortopraksije, svojstvene judaizmu. Starije generacije (čiji je govorni jezik primarno nemački) opiru se ovim promenama, ali ih mladi, skloniji uklapanju u mađarski kulturni obrazac – prihvataju. Do danas je mađarsko Jevrejstvo u najvećem procentu *neološko*g obreda.

običaj, odnosno mingah¹⁷. Tako akulturacija i promene izazvane haskalom (jevrejskim prosvetiteljstvom) opšti evropski trend sekularizacije, konačno i veoma dinamičan politički život koji je pokrenuo cionistički pokret u svim njegovim varijetetima, potvrđuje potpunu emancipaciju Jevreja. Lebović o ovim promenama piše:

„Deda Adolf pripoveda da Paulina ranije nije marila da li je hrana košer ili nije, s Bogom je bila na 'vi' (baš tako je rekao deda), s dužnim poštovanjem, ali uvek na pristojnom odstojanju. Kada je prešla u Zagreb i otvorila košer restoran, odjednom je postala pobožna. 'Mora da bude pobožna kad ima košer restoran, inače bi je gosti napustili', kaže deda.” (Lebović 2007: 10)

Ovaj i brojni drugi primeri (drugi brak dede Adolfa s Nemicom Laurom, oca sa Mađaricom Marijom Ujkeri, tetka Paulinin brak sa Srbinom Budom) čine nacionalni i verski kontekst odrastanja glavnog junaka. Religijski motivi, izmaknuti iz kanonske stabilnosti, postali su fluidni instrumenti oblikovanja. Od gotovo parodijskog gega u epizodi o dočekivanju Svetog Nikole/Mikulaša¹⁸ koji je bio i vid otpora novoj verski mešovitoj porodičnoj situaciji, preko dvostrukih standarda ortodoksne kuće teče Bele Vagnera¹⁹ do jasne podele na neološke i ortodoksne²⁰, Lebović oblikuje tekstualne okolnosti koje će dečaku-naratoru otvoriti put prema metafizičkom planu (jedino uz šta je moguće vezati odrednicu doslednost) – egzistencijalnom modusu koji je gotovo dosledno negiran u svetu u kojem odrasta.²¹ Uvođenje tog pripovednog plana radikalna je transgresija svega što čini kontekst odrastanja glavnog junaka.

Proces integracije onostranog zasnovan je na dihotomiji dobra i zla i generisan dvema epizodama. U jednoj se u porodičnom okruženju diskutuje pojava Hitlera na političkoj sceni Nemačke. Kada deda Adolf, upozoravajući na opasnost koju predviđa uperi prst ka tavanici, taj gest biće okidač za naratora. Razgraničenje snova i stvarnosti više neće biti jasno, a u tom međuprostoru nalaziće se *put spasenja*. Pitajući se gde je već čuo najavu smutnih vremena, junak u unutrašnjem monologu govori:

„Možda deda Josef? Sedeo je u dnu voćnjaka, na deda Adolfovoj šamlici za šivah. Sneg po njegovom šeširu... brkovi i brada beli od snega. Podigao je desnu ruku, upeprivši kažiprst uvis, baš kao i deda Adolf. Da li se to stvarno desilo, ili je to bio san? Da li je i stogodišnja Brankičina baka san? Velika morija, Kamenorezac pred kolibom, u senci šume sa beličastim stablima, paklenici, i vinski podrum u Paklu? I deda Adolf sa kažiprstom uperenim u nevidljivi *put koji vodi spasenju* (naglasila G. T.)? Ja sanjam, zaključih, ne grešim. Sanjam dug san!” (Lebović 2007: 147)

Druga epizoda odigrava se nedugo posle ove. Pripovedajući o svom, za to vreme krajnje neobičnom interesovanju za sve verske opcije sa kojima se sreće, na zidu evangelističke crkve nalazi natpis *semper idem*. Objašnjenje da je *zlo uvek isto* i zašto je to tako,

17 Minhag u prevodu znači običaj. Zasniva se na nasledenim praksama, uvek utemeljenim u Tori – *Minhag avotenu Torah hu* (običaji naših očeva jednaki su Zakonu) (Više u: Kalir 1965: 89).

18 „Svi izrecitovaše molitvu, ili molitvicu, na mađarskom, prirodno, a kada je na mene došao red, izgovorih, bez zamuckivanja: 'Šma Jisrael, Adonaj elohenu, Adonaj ehad...' Mislio sam, dopašće se Mikulašu da čuje molitvicu koja se razlikuje od ostalih.” (Lebović 2007: 86)

19 „Javno – svi ukučani su se pridržavali propisa od koga, navodno, zavisi božja milost; u tajnosti – svako zasebno i svi zajedno, osim teče – kršili su verozakon kad god bi im se ukazala zgodna prilika.” (Lebović 2007: 208)

20 „Moj deda nije voleo ortodokse. 'Oni se nikada ne bune, pokorno prihvataju božju volju kao nešto konačno i neizbežno. Ako Bog hoće da patiš – ima da patiš, ako hoće da radiš – radi, ako hoće da se moliš – moli se od jutra do sutra, ako hoće da te ubiju – pusti da te ubiju' (izložio je svoj stav deda). Pitao sam i teču Stevana šta misli o njima. 'Šmokljani', rekao je kratko.” (Lebović 2007: 205)

21 Ovo je, takođe, deo istorijskog nasleda Jevreja Evrope, posebno posle iskustva s mesijanskim pokretom Šabetaja Cvija.

dobija od bake Laure: „Zato što ljudi više ne veruju ni u Boga ni u božju pravdu. Više ne veruju da se dobro uzvraća dobrim, a zlo – teškom kaznom.” (Lebović 2007: 169)

Tumačenje sintagme *semper idem* koje daje baka Laura, iako je istorija upotrebe ovog izraza duga i različita²², verovatno je intertekst na Bodlerovu pesmu istog naslova. Upotrebljen u ovakvom značenju („Jer život je beda. [...] Jer i smrt nam štedro/Štedrije no život, svoje spone sprema”²³), izraz se pretvara u alat kojim Lebović dekonstruiše ustaljeno značenje, spuštajući pogled sa neba, gde je hrišćanstvo pronalazilo smisao *uvek istog*. Takođe, reči bake Laure mogu se uporediti sa krizom vere, nastalom posle Holokausta. Pitanje gde je bio Bog u Aušvicu, koje se postavlja i u knjizi *Noć* Elija Vizela je, prema Eliezeru Berkovicu, ironični i tragični aspekt jevrejske verzije teologije smrti Boga²⁴.

Problem zla u svetu, posmatran iz jevrejske perspektive, sigurno je jedna od veoma diskutovanih tema. Tora, prevashodno usredsređena na uspostavljanje verske i moralne norme u kolektivu koji je prihvatio Boga, problem zla nema u fokusu. Stvaranje sveta iz haosa jeste pojavnost Dobra²⁵. Tek u kasnijim tekstovima Tanaha²⁶, kada postaje aktuelno pitanje odnosa pojedinca prema Bogu, posvećuje se više pažnje ovom problemu: u Knjizi proroka Isaije, Jeremijinom plaču, Knjizi o Jovu i u Psalmima. U periodu zapisivanja Talmuda / usmene Tore (100 pre n. e. – 400 n. e), unatoč različitim odgovorima na postojanje zla u svetu, jedinstvena je rabinska negacije bilo kakve mogućnosti dualističke koncepcije. Takvo stanovište nalazi se i kod proroka Isaije (45: 5–7). Iako se različita tumačenja bave pitanjem pravde i distribucije zla, „za teozofsku školu kabale – koja je, pored nesumnjive srodnosti pogleda, s gnosticizmom bila nekim kanalima i istorijski povezana – to pitanje je bilo zaista fundamentalno” (Šolem 2006: 215).

Motivom kažiprsta deda Josefa, kojim pokazuje put spasenja, konstituise se hronotop puta kojim glavni junak traga za značenjem koncepta spasenja i smisla večnosti, sadržane u sintagmi *semper idem*. Tema B/boga jeste velika tema XX veka, prisutna kod Dostojevskog, ali i kod postmodernističkih pisaca kakav je David Albahari²⁷. Deda Josef se pojavljuje već na samom početku, u snovima, najavljujući i tada i u svim drugim prilikama neki sudbonosni događaj, po pravilu, vizija logorskih užasa. „Noć uoči preokreta sanjao sam dedu Josefa. [...] Prepoznao sam njegov pogled (iako mu nikad ranije nisam pogledao u lice).” (Lebović 2007: 24). Procena pojedinih dramatičnih epizoda, međutim, povremeno antagonizuje fikcione sa dokumentarnim sekvencama. U epizodi kada u podrumu koji somborska deca zovu „Pakao” junaka pretuku zato što je Jevrej, spasava ga nepoznati koji se u prvom trenutku pojavljuje u liku dede Josefa. Ipak, u belešci iz Nove plave sveske, nastaloj 1977. svoj prvi susret s antisemitizmom, opisan na način kako ga opisuje i Kiš, dakle kao uznemirujuću različitost,

22 Engleski puritanci XVII veka upotrebljavaju ga u značenju večne milosti Isusa Hrista, a nailazi se na ovaj izraz i u vreme Elizabete I, Kozima Medičija.

23 *XLIII Semper eadem*, Bodler 1970.

24 „Njegova je početna tačka problem vere koji je nastao zahvaljujući nemačkom varvarizmu nacističke ere. U traganju za rešenjem problema dolazi se do stava kojim se ne odbacuje samo nacizam već se, uistinu, nalazi njegovo 'moralno' vrednovanje kao jedne od istina koje je stvorio čovek. Ovo je najluđa ironija. Tragičan aspekt takvog stava vidimo u činjenici koja nam donosi jedan od zaista velikih trijumfa ponude nacističke Nemačke. U samoj srži te ponude stoji da nema ličnog Boga koji se brine o pravdi, moralu ili ljudskoj patnji. Zakon i značenje su čovekov proizvod, a taj čovek je firer tevtonske više rase.” (Berkovic 2012: 79)

25 Prva knjiga Mojsijeva: 10, 12, 18, 21, 25, 31. Svi navodi iz Biblije preuzeti su iz Daničićevog prevoda.

26 Zajedničko ime za Toru (Zakon, Učenje), Neevim (Proroke) i Ketuvim (Spise).

27 Više u: Todorić 2019.

junak razumeva u duhu jevrejske verske tradicije: „Nazreo sam Zlo, odsustvo Boga, otkrio sam svet u kome se ne može živeti slobodno, bez straha.” (Lebović 2007: 97) Problematizacija odnosa fikcije i dokumenta se sastoji u činjenici da, prema Četvrtoj knjizi Mojsijevoj, Bog ljudima govori kroz proroke (jedino se Mojsiju obraća neposredno), bilo da im se obraća kao vizija ili putem sna²⁸, a dedi Josefu se pripisuju izvesne proročke moći, koje su u navedenoj epizodi povezane sa spasenjem (od nasilnika). U Lebovićevom tekstu se, međutim, nazire talmudsko tumačenje ovog mesta, koje konotira koncept skrivenog Božijeg lica – Hester Panim. Sažeto rečeno, Bog lice skriva od čoveka koji pati jer on snosi kaznu zbog greha koji je počinio. „Biblija, međutim, govori o Skrivanju Lica i onda kada ljudska patnja ne potiče od Božije presude već od zla koje sprovodi čovek” (Berkovic 2012: 101), kao što se može videti u Psalmu 44. Tada, navodi Berkovic, nije reč o božijem gnevu nego o ravnodušnosti prema nezasluzenoj patnji. „Tu se Bog tajnovito krije od plača nevinih. To je Božja ćutnja o kojoj rabini govore u Talmudu” (Berkovic 2012: 101)²⁹. Prema tim komentarima, ipak, Božije sveprisustvo otkriva se u snu³⁰. To što narator, posredstvom dede Josefa, u snovima vidi zlo koje će se dogoditi i što autor o tome piše iskusivši zlo koje je preko proročkih snova najavljeno³¹, kao i to što je upravo deda Josef onaj koji pokazuje put spasenja (motiv kažiprsta) – pouzan je znak da se na putu preispitivanja temeljnih identitetskih koordinata glavnog junaka³², Lebović, prvi (nažalost i poslednji) put okrenuo tradiciji, u potrazi za odgovorom na pitanje zla u svetu.

Verovatno najdublji zahvat u mističku tradiciju/kabalu jeste aktualizacija motiva proroka, preko lika dede Josefa i pradede Elijahua; postavlja pitanje neprekinute linije nasleđa duše proroka Elijahua (Ilije, u Daničićevom prevodu). Prorok Elijahu se u judaizmu pominje svake nedelje pri ispraćanju šabata, dakle na završetku proslavljanja stvaranja sveta i početku novog nedeljnog ciklusa, očekuje se njegova poseta pri dočekivanju Pesaha (kojim se slavi izlazak iz egipatskog ropstva) i veruje se da je prisutan tokom obreda obrezivanja, kojim novorođeni dečak pristupa Savezu s Bogom. U Lebovićevom delu Elijahu se pojavljuje tokom prve posete jevrejskom groblju u Somboru (Lebović 2007: 246) i uoči naratorovog stupanja u red odraslih, koje se označava obredom prvog javnog čitanja Tore u sinagogi (Lebović 2007: 287). O njemu govori sa starim Gotlibom (Lebović 2007: 355) takođe mističarem i, po njegovom savetu, Bibliju nasleđenu od dede Josefa, zaista počinje da čita na Jom Kipur. Pitanje „da li je moj deda bio prorok, preko koga je govorio nemi Bog? Da li sam ja nasledio njegove sposobnosti?” (Lebović 2007: 239), trop je celog nezavršenog teksta dela *Semper idem*. Na diskurzivnoj ravni teksta, odgovor na ovo, kao i druga slična pitanja nije bilo moguće dobiti.

Dorđe Lebović je delom *Semper idem*, dekonstruktivističkim postupkom, koji jeste uporediv sa postmodernim senzibilitetom, ukazao kako se o temi zla u svetu, koje se manifestovalo u svom najradikalnijem obliku tokom Holokausta, može pisati iz

28 „I reče im: čujte sada riječi moje: prorok kad je među vama, ja ću mu se Gospod javljati u utvri [viziji] i govoriću s njim u snu.” Četvrta knjiga Mojsijeva 12: 6.

29 Više u Četvrtom poglavlju, odeljak *Skrivanje lica*, Berkovic 2012.

30 “With regard to the verse: “And I will hide my face in that day” (Deuteronomy 31:18), Rava said that the Holy One, Blessed be He, said: Even though I hid my face from them and My Divine Presence is not revealed, nevertheless: “I speak with him in a dream” (Numbers 12:6). Rav Yosef said: His hand is outstretched, guarding over us, as it is stated: “And I have covered you in the shadow of my hand” (Isaiah 51:16).” Chagigah 5b

31 To je na metatekstualnom nivou harmonizacija antagonizma fikcionog i dokumentarnog plana.

32 „Sutradan, zapisujem u Plavu svesku: ‘Da li je moja stvarnost velika laž, samo varljivo sećanje. A moj san jedina istina?’” (Lebović 2007: 317)

perspektive žrtve. Ukazao je na dubinu traume koja je, kao posledica, trajala u njemu, kao što traje u svakome ko je imao takvo iskustvo. I kao što traje u generacijama potomaka onih sa takvim iskustvom. Međutim, ukazao je i na neke druge kulturološke kodove na prelazu vekova.

Emancipacija je evropske Jevreje oslobodila traume geta, ali ih je u velikoj meri lišila kanona u odnosu na koji su se identifikovali. Postholokaustni period bio je, ne samo za Lebovića, period dubokog preispitivanja i razotkrivanja onih temeljnih obrazaca bez kojih je veoma teško dati odgovore na identitetska pitanja kao i na ona o smislu života u svetu, takvom kakav jeste. Zbog toga je pisac pošao obrnutim smerom onoga puta kojim su nekada Jevreji izlazili iz getoiziranih prostora. U Lebovićevom delu pokazalo se da su putokazi na tom putu isti oni kojima su se orijentisale sve generacije koje su, počevši od Avrama, krenule na put na koji ih je poslao onaj koga ponekad zovemo transcendentnim označiteljem³³.

LITERATURA

- Berkovic 2012: E. Berkovic, *Vera posle Holokausta*, Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.
- Bloom 2004: H. Bloom, Introduction, in: *Literature of the Holocaust*, edited and with an introduction by Harold Bloom, 2004 by Chelsea House Publishers, a subsidiary of Houghton Mifflin Harcourt, 1.
- Bodler 1970: Š. Bodler, *Cveće zla*, Beograd: Kultura.
- Chagigah 5b: *Talmud Bavli*, The William Davidson Talmud, Sefaria, pristupljeno 16. 3. 2021.
- Hačion 1996: L. Hačion, *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad: Svetovi.
- Kalir 1965: J. Kalir, The Minhag, *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, vol.7, No.2 (SUMMER 1965) 89–95. JSTOR, pristupljeno 7. 3. 2021.
- Lebović 2007: Đ. Lebović, *Semper idem*, Banja Luka: IP Kultura doo.
- Prins 2011: Dž. Prins, *Naratoški rečnik*, Beograd: Službeni glasnik.
- RKT 1992: Rečnik književnih termina (ur.) Dragiša Živković, 2. dopunjeno izdanje, Beograd: Nolit.
- Šolem 2006: G. Šolem, *Glavni tokovi jevrejskog misticizma*, Čačak: B. Kukić: Gradac; Beograd: Madijska knjižara Krug.
- Todorić 2017: G. Todorić, Modusi književnog pamćenja i predstavljanje Holokausta, u: Virna Karlić, Sanja Šakić, Dušan Marinković (ur.), *Tranzicija i kulturno pamćenje*. Zbornik radova s istoimenog međunarodnog znanstvenog simpozija održanog 26. i 27. studenog na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: Srednja Europa, 301–308.
- Todorić 2019: . G. Todorić, The Post-Sephardic Belgrade Narrative: The Case of David Albahari, *Colloquia Humanistica No 8*, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences (2019), 151–164.
- Young 2004: J. E. Young, Holocaust Documentary Fiction: Novelist as Eyewitness, in: *Literature of the Holocaust*, edited and with an introduction by Harold Bloom, 2004 by Chelsea House Publishers, a subsidiary of Houghton Mifflin Harcourt, 75–91.

33 „I reče Gospod Avramu: idi iz zemlje svoje i od roda svojega i iz doma oca svojega u zemlju koju ću ti ja pokazati.” Prva knjiga Mojsijeva 12:1

THE PROBLEM OF THE DEMARCATION OF WORLDS
– ĐORĐE LEBOVIĆ'S *SEMPER IDEM*

Summary

The paper deals with Đorđe Lebović's narrative strategies, in his literary work *Semper Idem*. Our consideration relies on several key points: the correlations between documentary and fictional material in the work and the meaning that this, essentially intertextual, phenomenon produces; the process of interpolating the topics of anti-Semitism and the Holocaust into the tissue of his work; constituting a religious discourse in the text.

Historically, the procedures of the textualization of Jewish themes in literature written in the Serbian language are poetically diverse, but they have a common authorial intention to determine themselves according to the tradition they inherit. This tradition can be religious (Orthodox Judaism or Reform Judaism), cultural (Ashkenazi, Sephardim, etc.), or a tradition of the cultural context they encounter while living in the diaspora.

Đorđe Lebović's literary opus is entirely marked by the personal experience of the death camp. In his first literary works, the dramatic works, he described in an almost documentary fashion, what he saw during the Holocaust. However, in his last unfinished work *Semper Idem*, Lebović shifted his focus to an introspective plane. The reconstruction of childhood on the eve of the Holocaust, which is hinted at, nevertheless primarily focalizes the re-examination of the metaphysical plan. This is important because it indicates a moment of crisis, when it seemed that the Jewish world of Europe had largely abandoned what essentially determines it, and that is the Torah. Also, by specifically crossing metafiction with fiction, Lebović creates a poetic space for re-examining the problems of good and evil in the world, following the example of other God-seekers.

Keywords: Hungarian Jews, mysticism, the Holocaust, prophet, Haskalah, minhag, good and evil

Gordana M. Todorić